

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

**НАРКОМ МИКОЛА СКРИПНИК
(1919—1927 рр.)**

Бібліографія праць про життєвий шлях і творчість Миколи Олексійовича дуже бідна, зовсім невідповідна тій реальній ролі, яку грала ця неординарна особистість в долі України більше ніж десятиліття по революції.

Далекі від фундаментальності праці радянських істориків і публіцистів¹ не компенсувало й поодинокі зарубіжне, досить розлоге есе². А запалу дослідників перебудовної доби³ вистачило на те, щоб “вихопити” лише невелику кількість епізодів з невідтворюваного до того життя українського партійного і державного діяча.

За роки незалежної України публікації про М. Скрипника з’являлись швидше як винятки⁴ і також не можуть бути віднесені до ґрунтовних, капітальних досліджень.

В результаті до сьогоднішнього дня в історіографії не з’явилося праці, в якій би діяльність, творчий доробок талановитого сина України, її полу-

м'яного патріота і водночас революціонера-інтернаціоналіста знайшли більш-менш задовільне відтворення і аргументовану, виважену оцінку.

Серед найменш вивчених сторінок біографії Миколи Скрипника — його багатогранна діяльність на наркомівських посадах у 1919—1927 роках М. Скрипник обіймав наркомівські посади й до того, й по тому. Ще в першому радянському уряді України в 1917 році йому довірили бути народним секретарем праці, невдовзі — торгу і промисловості України. А з 4 березня до двадцятих чисел квітня 1918 року він очолював уряд УСРР і був народним секретарем закордонних справ. І якщо про його тодішню діяльність відомо не так уже й багато, однак до наукового обігу потрапило практично все, що можна достовірно знати за документами, які збереглися. Особливо ж багато досліджувалась тодішня роль М. Скрипника у підготовці та створенні Комуністичної партії (більшовиків) України.

Природно, більше за інші етапи діяльності М. Скрипника досліджувався його внесок у справу українізації, в духовний розвиток української нації в 1927—1933 роках, коли М. Скрипник очолював наркомат освіти. І хоча не все, що написано в цьому зв'язку, рівноцінне і може бути однаково високо оцінене, при бажанні є можливість віднайти серйозні публікації, які проливають світло на цю непросту сторінку біографії особисто наркома і нашої вітчизняної історії.

Що ж до періоду 1919—1927 років, коли М. Скрипник очолював послідовно цілу низку наркоматів України, то, окрім єдиної статті О. Семененка, написаної майже без використання документальних джерел (більше — на основі спогадів)⁵ цю статтю використовує для відтворення відповідного періоду як основний матеріал і І. Кошелівець⁶, ніяких публікацій просто не існує. Наявна ж документальна база (найбільшою мірою вона відклалася в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України — ЦДАВО України і Центральному державному архіві громадських об'єднань України — ЦДАГО України), яка до цього часу практично не використовувалась дослідниками, дозволяє зробити спробу висвітлити основні напрями діяльності М. Скрипника на відповідальних державних постах, проаналізувати зміст роботи наркома, виділити основні факти тогочасного відтинку його біографії, оцінити результати здійснюваних кроків. Після I з'їзду КП(б)У, на якому в основному торжествували погляди ідейних опонентів, М. Скрипнику на деякий час довелось залишити Україну, до якої, здавалось, прикипів усім серцем, і протягом півроку залишатись у Москві, працюючи на відповідальній посаді в Надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією (ЧК). Якщо полишити за дужками чинник підкорення партійній дисципліні, то в іншому пояснити рішення М. Скрипника розлучитися з Україною не просто.

Можливо, у той час сам він вважав, що важливішою справи (а зник уже мати дотичність лише до вагомих, масштабних, значимих процесів), аніж розгром контрреволюції, просто бути не може.

Ймовірно, що вважав роботу в ЧК тимчасовою. До того ж, добре розумів, що справляти безпосередній вплив на ситуацію в окупованій австро-німецькими військами Україні дуже важко.

Очевидно, зіграв роль і певний наліт неповного вдоволення — адже у питанні про статус КП(б) довелося кінцем кінцем відступити зі своєї позиції, яку вважав єдино теоретично вірною, виправданою, навіть бездоганною.

Можливо, відчував, що у керівництва РКП(б) у зв'язку з його особливою платформою утворення КП(б)У визріли власні розрахунки як щодо

виключення подальших непорозумінь, тертів, забезпечення максимальної дієздатності новоствореної республіканської партійної організації, так і щодо найефективнішого використання в інтересах революції здібностей і досвіду М. Скрипника.

А, можливо, й кожне з перелічених міркувань якоюсь мірою мало місце і привело до цілком певної сумарної комбінації обставин. Так чи інакше, але Микола Олексійович досить швидко прийняв пропозицію і був призначений на відповідальну посаду у Всеросійській ЧК — завідуючого відділом по боротьбі з контрреволюцією, члена колегії. І хоч далі його анкета миготить частими змінами місць роботи, точніше — наркомівських посад, смисл і зміст діяльності багато де в чому визначалися єдиною метою — зміцнення радянської державності і боротьба з антирадянськими, антисоціалістичними силами, елементами: керівник Вищої робітничо-селянської інспекції і нарком державного контролю України, нарком внутрішніх справ УСРР, нарком юстиції і Генеральний прокурор республіки

Мабуть, правомірно постає питання, чому у вищих сферах юриспруденції, правопорядку, державного будівництва РСФРР, а потім УСРР такий тривалий час знаходилась людина, яка не мала не лише спеціальної, а навіть будь-якої вищої гуманітарної освіти, яка, здавалось, ніколи не виявляла нахилу до роботи в цій зовсім непростій і нелегкій галузі. Судячи із творчої спадщини, не можна було віднести зайняття проблемами законності, криміналістики до вподобань Миколи Олексійовича.

Залишається шукати більш-менш переконливі пояснення перш за все в ідейно-психологічній сфері. Наскільки М. Скрипник був відданий ідеї соціалістичної революції, готовий був на будь-які самопожертви заради її торжества, настільки ж непримиренним він був і до її ворогів, настільки був готовим до послідовної, безкомпромісної боротьби з ними. І за тогочасними уявами така якість, така націленість переважували будь-які інші критерії. Микола Олексійович і сам ніколи не приховував свого жорсткого ставлення до супротивників нового ладу. Показовий уже такий факт, що неодноразово фігурував у його спогадах і явно дисонував із загальногуманістичною, навіть можна сказати, всепрощенською атмосферою, що запанувала в перші ж дні Жовтня. Тоді, як відомо, під чесне слово і зобов'язання не бралися до зброї проти Радянської влади відпускали з миром, практично, всіх контрреволюціонерів, генералів-заколотників, що їх розбивала і полонила тільки-но народжувана Червона гвардія. М. Скрипник дотримувався інших поглядів. Ось як він сам говорив про це, торкаючись діяльності Петроградського ВРК через п'ять років після жовтневих подій: “Пам'ятаю, привели з заарештованими Гоца. Швидка нарада — що з ним робити? Я пропоную розстріляти, хто підтримує, а більшість присутніх членів — проти. Що з ним зробили далі — не пригадую. Пам'ятаю, тоді мені казали, що Гоц дав слово чести не йти проти Радянської влади. Тепер, на останньому процесі есерів, побачили, чого варте есерівське слово чести”⁷.

Ці слова взагалі багато важать. Вони не лише допомагають зрозуміти умонастрої М. Скрипника революційної пори, а й начебто позначають той місточок, який він, та й інші тогочасні діячі, перекидали із років громадянської війни, із доби “воєнного комунізму” у мирний час, коли одним, і чи не найсерйознішим із аргументів початку політичної міжпартійної, а потім і внутріпартійної боротьби стали “історичні свідчення”, посилення на позицію у минулих подіях. Згодом гіпертрофоване акцентування на даному напрямі призведе до найтяжчих, нічим не виправданих злочинів. Та факт залишається фактом, що саме такими були домінуючі тенденції розвитку тогочасної правничої думки. І, практично, тотожними з ними

або ж значною мірою відповідними досить тривалий час виявлялися особисті міркування і позиція М. Скрипника.

Іноді навіть важко знайти більш-менш переконливе пояснення феномена: люди, стрижень життя яких визначало саме діалектичне світосприйняття — боротьба за зміну одного ладу іншим (як нагальної історичної потреби, реакції на вимоги назрілих змін у суспільстві), на дещо нижчому рівні, у рамках новостворюваної формації демонстрували нездатність переступити через певні догматичні уяви. Ось і Микола Олексійович абсолютизував певні підходи з арсеналу часів громадянської війни, майже автоматично переносив їх на мирний період. І на словах віддаючи належне новим реаліям, він скоріше вважав, що вони повинні реалізуватись у формах, методах роботи правоохоронних, надзвичайних органів, а не у її змісті. Так, у 1923 році він уже як нарком юстиції розмірковував з нагоди п'ятиріччя утворення ЧК в Україні: “Замість ЧК стало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання, з його новими уточненими й поліпшеними методами. Була адміністративна розправа ЧК, й відбувалася вона поза додержанням формальності — тепер ми розглядаємо справи через додержання правил та формальностей процесуальних кодексів, які видав Центральний Виконавчий Комітет. Форми нашої боротьби на оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті самі завдання лишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього заповнює наші душі — ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й далі”⁸.

Не можна сказати, що у Миколи Олексійовича була якась власна точка зору на соціалістичну законність. Скоріше, він тут був не оригінальним, повторював ті ідеї, що побутували. “Революційна законність, — писав він, — є об'єднання принципів революції з принципами законності. В буржуазному суспільстві законність є одним із знарядь для пригнічення працюючих мас. Дух законності, підлеглості буржуазним законам є найбільш шкідливим для революційного руху; дух легальності витравлює революційний дух.

І на початку революції ми намагалися замінити законність поняттям революційної доцільності; після закінчення громадянської війни, після переходу до нових економічних форм життя ми замінюємо законну революційність революційною законністю: революційна законність є підпорядкованість існуючим формам революційного життя, введення життя в певні рамки законів, утворених революцією”⁹.

Дослідники діяльності М.О. Скрипника звернули увагу й на те, що наркомюст у своїй кадровій практиці тяжів до тих осіб, що проявили себе членами трибуналів і як чекісти ще у часи “воєнного комунізму”¹⁰.

Спливе немало років, десятиліть, і така лінія отримає суворе засудження, цілком заслужене безкомпромісне розвінчання. Проте марними, безпідставними були б спроби бодай якоюсь мірою вивести за рамки справедливих негативних оцінок кого б то не було з причетних до тієї практики, які б симпатії загалом не викликала та чи інша особистість чи її, так би мовити, підсумковий позитивний внесок у поступ історії.

Не варто, очевидно, ставати на подібний шлях і щодо Миколи Олексійовича Скрипника. Тим більше, що у своєму останньому осмисленому життєвому кроці можна вловити і якийсь елемент каяття за причетність до системи, у яку було покладено і його, Скрипникові, цеглини, і елемент прозріння щодо безсилля перед тими порядками, нормами життя, що бу-

ли нав'язані, здавалось, на першій порі найвільнішому за всю історію і на всій планеті суспільству.

Можливо, навіть що потреба каяття назріла для нього особисто значно раніше, ніж Микола Олексійович прийняв своє останнє рішення. Ще в 1925 році він писав: “Я мушу покаятися тепер, що в мене саме в листопаді та в грудні 1917 року був де в чому певний ультралівий ухил, а саме: я вважав за потрібне, щоб наша лінія до наших ворогів була гостріша і непримиренніша. Я, наприклад, вважав тоді, що членів комітету охорони революції — Гоца та інших, що організували в листопаді повстання в Пітері, Військовий революційний Комітет мусив не випустити на слово честі, а розстріляти... Так само після нашої перемоги над Пармським та Красновим. Коли генерал Краснов, відпущений на слово честі, вештався по довгих коридорах Смольного, я теж казав, що краще було б його розстріляти...”¹¹.

М. Скрипник, при всіх його природних потенціях, обдаруваннях, не стояв осторонь тих догматичних уявлень, що займали дедалі домінуючі позиції в умонастроях керівників його часу. Ось, наприклад, як він трактував вихідний момент у системі доказів щодо правомірності будь-яких вчинків надзвичайних органів, що відповідали інтересам революції, — питання про диктатуру пролетаріату. “Диктатура, — доводив Микола Олексійович, — то є влада, за допомогою якої пануючий клас перемагає опір і боротьбу інших класів, незважаючи на попередні закони. Пролетаріат, завоювавши владу в державі, має всю силу, щоб подолати буржуазію. Він мусить зламати її опір, не звертаючи уваги на всі закони, правила, норми, форми й формальності, що були і є загальноновизнані у так званому “цивілізованому” буржуазному суспільстві! Піднявши повстання проти всього буржуазного світу, робітничий клас, природно, не може вважати за обов'язкову для себе ту законність, путами якої запаніла буржуазія зміцнила свою владу над трудящими, Ми, люди нового світу, й несемо у світ нові начала, нову справедливість, нове право — справедливість солідарності, право праці, законність звільнення від капіталу. Жовтнева революція має своїм завданням не зберегти й здійснити буржуазний закон та буржуазну справедливість, а зламати їх, скасувати, знищити, а замість цього створити своє, нове”¹².

Зверхнє ставлення до загальнолюдських надбань, що були притаманні вже на той час і буржуазній правозаконності, звичайно, було проявом революційного романтизму, водночас революційного нігілізму, що ще трагічно дається взнаки всьому радянському суспільству, в тому числі й палким пропагандистам подібних поглядів. Серед них буде і Микола Олексійович Скрипник.

А поки що він у революційному запалі йде ще далі, коли поряд з цілком виправданими функціями ВЧК чи ВУЧК доводить абсолютну доцільність будь-якого свавілля з їх боку. Тут логіки, доказовості, на жаль, ще менше. “Надзвичайна комісія, — стверджує Микола Олексійович, — орган пролетарської диктатури. Її вістря було спрямоване на ворожий нам клас. У кривавій нещадній громадянській боротьбі ми боронилися від цілого буржуазного світу і його немилосердної розправи над повсталими пролетарями. Хай скільки хочуть буржуа скиглять і розводять ламентатії, що ось, мовляв, ЧЕКА жалю не мали. А хіба буржуазія жаліла пролетарів, що повставали за звільнення? Десятки тисяч робітників Паризької Комуні повбивала французька буржуазія, десятки й сотні тисяч робітників перебито в Німеччині, Північній Америці, Південній Америці, Мадьярщині, Італії та всій земній кулі — як же сміє буржуа протестувати проти безпо-

шадності робітників, коли безпощадність пролетаріату — це тільки оборона від нещадності буржуазії!

І так само багато балачок і протестів було у буржуазії та її соціалістичних наймитів — меншовиків і есерів на те, що їх розстрілюють. Кров і вбивства — чи ж личить буржуазії протестувати проти них після п'яти років імперіалістичної різанини, що звела з світу мільйони трудящих, різанини, яку сама ж буржуазія затіяла, а соціал-шовіністи всіх країн і назв підтримували! Обурюючись, ми відкидаємо саме право буржуазії хоч на який протест моральний проти розстрілів, які чинила ЧЕКА”¹³.

Мабуть, закони революції незбагненні. Ті, хто їх творить і першими застосовує, вловлюють, наприклад, вперту схильність до якобінства, начебто заплющуючи очі на те, як надалі така вперта схильність повертається і проти них самих. І дуже промовистий досвід чомусь ніколи не стає пересторогою, він начебто існує для всього останнього світу, окрім кожного окремого революціонера чи тієї групи, до якої він належить.

Викликає просто подив, як дедалі частіше звертаючись до згаданих уже прикладів з Красновим і Гоцем, М. Скрипник неначе жалкує з того, що революція виявилася недостатньо жорстокою щодо обох:

“Ні, ми були занадто великодушні, ми занадто милували всякого ворога, коли тільки він закликав до милосердя, зрікався боротьби, заявляв, що підкоряється Радянській владі. Та коли ми милували ворога, він наше милосердя повертав проти нас. Відпущений на слово честі генерал Краснов став за керівника контрреволюційного повстання на Дону 1917—1918 рр. Відпущений так само на слово честі соціаліст-революціонер Гоц став головним організатором контрреволюційних змов і був ним протягом кількох років, доки, кінець кінцем, його не заарештував та не засудив Найвищий трибунал у справі есерів і, знову-таки, тільки на умовний розстріл. Усі генерали, що потім стояли на чолі білогвардійського війська, всі есери, що потім організовували повстання й убивства, всі меншовики, що тепер набріхують на Радянську владу — адже всі вони були в руках повстанців-робітників 1917 р., і ці ж робітники їх помилували. Так, ота боротьба, що ми вели проти всього буржуазного світу, була безпощадна боротьба, і ЧЕКА її провадила, але обурюватися проти цього не мають права представники буржуазії, яка без милосердя розлила цілі моря й океани людської крові”¹⁴.

Що ж, було б абсолютно зайвим намагатись доводити, що свавілля, терор, з одного боку, можуть цілком виправдати аналогічні дії з протилежного боку, більше того — відкидати будь-яке право розраховувати на справедливість, прагнути до неї. М. Скрипник, очевидно, підпавши під пануючі настрої, не розумів та й явно не хотів розуміти цього. Не хотів навіть замислюватись: настільки його логіка здавалася йому неспростовною. З особливою силою це впадає у вічі, коли він беззастережно намагається виправдати розправу без суду і слідства, що широко практикувалися під час громадянської війни.

“Та найбільше обурювалися міщани з того, — відзначав Микола Олексійович, — що ЧЕКА всі свої вироки здійснювала розправою, а не судом. Що ж то воно є розправа, як її порівняти з судом? Розправа — це таке вирішення справи про злочин, коли людей не зв'язують будь-які формальні гарантії законності. В цьому відмінність розправи від суду, де вирок залежить від певних формальностей. Що означав протест представників буржуазії проти того, що ЧЕКА чинить розправу, а не суд?... Вони вимагали додержувати формальних гарантій, щоб зберегти своїх бійців для дальшої контрреволюційної боротьби й, навпаки, метод розправи був потрібний

пролетаріатові, бо це означало — розв’язувати питання незалежно від звичайних для буржуазії формальних судових гарантій, що допомагали їм пачувати. Коли ж буржуазії треба було, вона завжди ламала всякі гарантії законності — тільки облудно ховала це. Громадянська війна є неминучість, факт, що однаковий і для буржуазії, і для пролетаріату, та тільки пролетаріат відверто перед усім світом говорить про це, геть відкидаючи властиве буржуазії лицемірство”¹⁵.

Біда М.О. Скрипника, його покоління полягала, очевидно, перш за все у тому, що вони абсолютизували закони класової боротьби, протиставляли їх загальнолюдським законам і, не задумуючись, відкидали останні як нічого не варту формальність, якщо вони заважали їх революційній практиці.

Не ставали на заваді, залишались без уваги і відчайдушні протести, що лунали з табору великих гуманістів, совісті народної — таких дійсно народних мислителів і художників, як Максим Горький, Володимир Короленко, Максиміліан Волошин...

Звичайно, з перебігом часу минулі події постають у іншому світлі, отримують інші оцінки. Тоді ж, у роки страшного розламу суспільства, здавалось, що краю різного роду заколотам, терористичним актам, кривавим ексцесам, диверсіям, провокаціям не буде. А відтак, найрішучіша боротьба за торжество революції уявлялась цілком справедливою і всевиправданою...

* * *

Працюючи в Москві, М. Скрипник зовсім не поривав з Україною. Він, звичайно, не міг виконувати функцій члена ЦК КП(б)У. Та посильну допомогу товаришам надавав. Брав він участь і в роботі II з’їзду Компартії республіки. Як завжди, намагався стати вище суперечок між “лівими” і правими в КП(б)У, об’єктивно розібратись у обстановці, намітити ефективні шляхи поліпшення партійної роботи.

Ситуація ж в Україні розвивалася таким чином, що на початку 1919 року партія знову вирішила направити М. Скрипника сюди на роботу. Тут ішов процес відновлення радянської влади і у великій нагоді могли стати як добра обізнаність Миколи Олексійовича з регіоном, його потребами, так і ґрунтовні знання у галузі радянського будівництва, одержані під час роботи в столиці.

В січні 1919 року в радянському керівництві УСРР відбулися серйозні зміни. Г. Пятаков, який очолював Тимчасовий робітничо-селянський уряд республіки з моменту його створення в 20-х числах листопада 1918 року, не зміг налагодити ефективної співпраці членів вишого органу виконавчої влади.

Ще більшої гостроти набули розбіжності і суперництво між “лівими” і правими в ЦК Компартії України, які трансформувалися в урядові ускладнення. Сталось так, що в складі кабінету більшість виявилась за “лівими”, тоді як Центральний Комітет на II з’їздів КП(б)У сформувався переважно з правих. Природно, більшість членів ЦК неодноразово висловлювались проти перебування на ключовому державному посту Г. Пятакова, який до того ж допускав нетерпимість у міжособових стосунках, надмірний адміністративний тиск щодо осіб, які мали іншу точку зору. Це й призвело врешті до склоки, до кризи у керівництві республіки. У конфлікт було втягнуто ЦК РКП(б), В. Леніна. У телеграмі до Москви 10 січня 1919 р. члени ЦК КП(б)У Е. Квірінг, Ф. Сергеев (Артем) і Я. Яковлев (Епштейн) просили “не переміщати кандидатури в існуючому складі уряду і ЦК, а не-

гайно прислати Християна Георгійовича”, тобто Х. Раковського, щоб запобігти переростанню кризи голови уряду в урядову кризу¹⁶.

Не дочекавшись відповіді В. Леніна, нетерплячі противники Г. Пятакова 16 січня 1919 р. скликали засідання уряду, на обговорення якого поставили питання “Про урядову кризу”. На пропозицію секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга засідання звільнило Г. Пятакова з посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України (голосами 4, проти 1, при 2, що утримались). На посаду голови обрали Ф. Сергєєва, за якого подали 3 голоси, 1 — проти і 3 утрималося. Г. Пятаков, правда, заявив, що його рекомендував на посаду голови уряду ЦК РКП(б) і він передасть її Артему тільки після відповідного рішення ЦК РКП(б)¹⁷.

17 і 18 січня обидві сторони, що конфліктували, повідомили про ухвалене 16 січня рішення РНК і знову апелювали до В. Леніна, просили допомоги у розв’язанні кризи¹⁸. Останній, переконавшись, що для нормалізації діяльності радянського уряду України потрібна нейтральна щодо учасників конфлікту особистість, знайшов, що такій визначальній вимозі може справді відповідати Х. Раковський, про що, власне, місцеві партійно-радянські працівники і просили більшовицького вождя. Отже, можна було сподіватися, що його відрядження в Україну не викличе невдоволення, не кваліфікуватиметься невинуватим втручанням центру у місцеві справи¹⁹. Очевидно, враховувалось і те, що впродовж практично всього останнього року Г. Раковський так чи інакше був причетним до розвитку подій в Україні, в усякому разі, краще за інших знав ситуацію і проблеми, що їх поставило українське життя, користувався серед місцевих працівників дедалі зростаючим авторитетом. Це переконливо засвідчила участь Х. Раковського в роботі II з’їзду КП(б)У 17—22 жовтня 1918 року.

“Патова” ситуація в уряді (голоси суперників розбились, практично, навпіл) змусила Ф. Сергєєва буквально через два дні після призначення відмовитись від посади керівника виконавчої влади УСРР (17 і 18 січня 1919 року він ще головував на засіданнях, підписував їх протоколи, інші документи як офіційний голова уряду). Вже 19 січня було вирішено надрукувати в газетах повідомлення про призначення Ф. Сергєєва заступником голови уряду і відповідно новому статусу оформлялась вся документація²⁰. (До речі, у промові на засіданні ВУЦВК 3 серпня 1921 року з приводу увічнення пам’яті Ф. Сергєєва М. Скрипник згадував і про короткочасне головування свого колеги в українському радянському уряді²¹).

Тим часом, 22 січня 1919 року в Харкові з’явився Х. Раковський. Наступного дня він був вперше присутнім на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України, а 24 січня, за участі обох попередників-суперників — Г. Пятакова і Ф. Сергєєва одногосно обраний його головою²². Хоча за словами відомого більшовицького діяча В. Затонського “цей виглянцьований європеєць дивною плямою виділявся на нашому дикому тлі”²³, він дуже швидко домігся стабілізації уряду, активізації його діяльності. Вже 25 січня з’явилась декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України з програмними завданнями повсюдного відновлення влади Рад, зміцнення інтернаціонального союзу радянських республік, підйому з руїн народного господарства, розвитку освіти і культури, забезпечення народовладдя. В іншому документі — “Зверненні Тимчасового робітничо-селянського уряду України до народів і урядів всіх країн про відновлення Радянської влади на Україні і склад уряду України” містилась конкретна програма міждержавних відносин, зовнішньої політики УСРР.

29 січня 1919 року за ініціативою Х. Раковського Тимчасовий робітничо-селянський уряд України було реорганізовано і названо Радою На-

родних Комісарів УСРР²⁴. До складу реорганізованого уряду на посаді голови Верховної соціалістичної інспекції і народного комісара контролю республіки того ж дня було затверджено Миколу Скрипника²⁵. Можна припустити, що тут не обійшлося без розрахунку: нейтральний щодо “лівих” і правих політичний діяч явно посилював позиції Голови РНК Х. Раковського і сприяв стабілізації верховного органу виконавчої влади.

На тривалі “входження” в нову “роль” часу не було — обставини вимагали оперативності — і новопризначений нарком відразу ж із запалом захопився справами. Він швидко розробив схеми і план роботи Верховної соціалістичної інспекції і подав їх на затвердження РНК²⁶, без зволікань зайнявся налагодженням роботи над з’ясуванням “вузьких місць” у роботі держорганів, викоріненням недоліків, виправленням помилок.

М. Скрипник особливо піклувався про створення центрального апарату, а також місцевих органів контролю, прагнучи перетворити їх на справжню школу управління для широких мас трудящих, яких дедалі активніше залучали до розв’язання державних справ.

Слід відзначити, що широку демократизацію як державного, так і партійного життя Микола Олексійович вважав за одну з найнеобхідніших умов зміцнення нового ладу, підвищення авторитету комуністів. Ці його погляди, що здатні видатись за утопічні, ідеалістичні, були, зокрема, досить чітко і конкретно сформульовані у виступі на засіданні організаційної секції VIII з’їзду РКП(б) 20 березня 1919 року. “...Гласність потрібна ще в іншому, наголошував М. Скрипник, — в тому, щоб питання, які виникають у партії, погляди, що є в партії, не були б у тайниках партійного життя, а вирощувалися б при денному світлі. Тільки на сонці, поза стінами, можуть вирости могутні рослини. А тим часом щодо цього у нас є великий недолік. Я не пам’ятаю питань, крім Бреста, що були б поставлені на партійне обговорення. У нас цілі величезні питання пройшли, а партія обговорювала їх лише після того, як вони були вже розв’язані. Ми перебуваємо в суперечливому стані. Нам необхідно виробити партійну колективну думку, бо партія тільки в тому разі може бути партією, якщо вона колективно виробляє погляди для втілення їх у життя. А в нас виходить навпаки: часто доводиться одержувати директиви, які відразу ж треба втілювати в життя, а потім лише зважувати, обдумувати і висловлюватися.

Тим часом, у багатьох випадках питання могло б бути поставлене на широке попереднє обговорення в партії”²⁷.

Дуже наочним і переконливим стало при цьому посилення на підхід до розв’язання продовольчого питання. “У нас в питанні про продовольчу політику існували різні думки, — говорив Микола Олексійович. — Тут, у Москві, відбувалися партійні наради, на яких з питання про нашу продовольчу політику велися запальні дебати, на яких намітилися дві лінії цієї політики. Але вкажіть мені, будь ласка, де перед лицем усієї партії, усієї маси членів партії, усієї маси, що примикає до нас, яку ми повинні політично виховувати, розглядалося це питання? Цього не було і це питання заглохло. І лише згодом, у результаті обговорення в середині вузької групи місцевих працівників з’явилося певне рішення Центрального Комітету. Не можна боятися розбіжностей, що є в нашому середовищі, потрібно привертати увагу всієї маси членів партії до цих питань і обговорювати їх. А цього в нас немає. Продовольче питання, питання про кооперативи, питання щодо півтора пуда і т. д. — цілу низку питань можна було б поставити на широке обговорення всередині партії”²⁸.

Варто відзначити, що у М. Скрипника (як, втім, і у багатьох його колег) на партійній і державній роботі всього післяжовтневого періоду вироб-

лявся певний особливий стиль: він ніколи не замикався на виконанні функцій, що безпосередньо витікали із завдань того відомства, яке він очолював.

Так, інспекційні завдання він теж не сприймав вузькопрагматично, лише як контрольні, а уявляв собі більш широко, і спрямовував діяльність апарату і на придушення контрреволюційних вилазок, і проведення націоналізації промисловості, здійснення земельної і національної політики радянської влади, рішень VIII з'їзду РКП(б) у галузі військового будівництва.

Микола Олексійович багато їздив по республіці, брав участь у розв'язанні конкретних справ, у роботі різних з'їздів, конференцій, зборів, узагальнював враження, часто ділився ними на сторінках республіканських газет. Зокрема, після відвідання Радомишльського повіту він дав інтерв'ю кореспонденту газети "Коммунист", у якому на конкретних прикладах показав складні соціальні процеси на селі²⁹.

...Іноді Микола Олексійович і сам дивувався, як тільки вистачало сил у такій виснажливій боротьбі, яка випала на долю його товаришів по партії. Один денікінський фронт чого був вартий! І то було лише вістря гігантського списа, який встромляли у живе тіло Радянської України, Радянської Росії їх вороги. М. Скрипник у цей, чи не найскрутніший для радянської влади період, весь час на оперативній роботі у військах, зазнав з ними і болі поразок, і тяготи відступів, і радість перемог. Ще до кінця зими 1920 року денікінці були розгромлені, Україна була звільнена. За заслуги у справі визволення республіки від білогвардійців, за особисту сміливість, виявлену в рядах Червоної армії, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет нагородив Миколу Олексійовича орденом Червоного прапора.

Тяжкого удару по всіх сферах життя радянської республіки завдала денікінська навала. Попри свою короткочасність вона припинила діяльність всіх державних структур, починаючи від урядових. Перестали функціонувати, природно, й Всеукраїнська робітничо-селянська інспекція та наркомат державного контролю. Після розгрому денікінщини органи радянської державної влади починають відновлюватись, по суті, заново організовуватись. Однак контрольні функції спочатку виконували структури, безпосередньо підпорядковані наркомату держконтролю РСФРР, який очолювався Й. Сталіним. Останній призначив у березні 1920 р. уповноваженим Наркомату держконтролю по Україні Якубова, а його заступниками Феденєва і Штернберга. На цей час в Росії ухвалюється положення про перетворення служби державного контролю в Робітничо-селянську інспекцію.

У спеціальній доповіді "Про становище Народного Комісаріату робітничо-селянської інспекції" прямо говорилося, що кадрові рішення з Москви і "невизначеність функцій і організації робітничо-селянської інспекції викликали довгий час внутрішні тертя в ній, які дуже утруднили правильну постановку справи"³⁰.

Все це призвело до перетворення (реорганізації) Всеукраїнської робітничо-селянської інспекції в народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР.

24 травня 1920 р. М. Скрипник видав наказ по народному комісаріаті робітничо-селянської інспекції. Згідно з ним, відповідно до постанови ВУЦВК від 23 травня 1920 року, він (тобто М. Скрипник — В. С.) знову призначався народним комісаром робітничо-селянської інспекції УСРР і з вказаного дня прийняв справи установи, що "розгорталася в Народний Комісаріат Всеукраїнської Робітничо-Селянської інспекції"³¹.

Заступнику завідуючого ВУРСІ Б. Штернбергу пропонувалось передати справи М. Скрипнику.

Того ж дня заступник завідуючого РСІ Б. Штернберг видав наказ, який проливав світло на дещо ускладнену процедуру походження новоутворення та призначення її керівника: “Травня 22 дня 1920 року постановою 4-го Всеукраїнського з’їзду Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів Робітничо-Селянська інспекція не включена до числа Народних Комісаріатів УСРР, що федеративно об’єднуються, а постановою Центрального Виконавчого Комітету від 23 травня ц. р. Народним Комісаром Робітничо-Селянської Інспекції УСРР знову призначений тов. М.О. Скрипник — Нарком Державного Контролю УСРР в 1919 році.

На підставі цього Всеукраїнська Робітничо-Селянська Інспекція розгортається знову в Народний Комісаріат Робітничо-Селянської Інспекції УСРР”³².

Як тоді часто траплялося, наркому доводилось починати все “з нуля”. І найважчою виявлялася проблема комплектації наркомату кадрами. Штат НК РСІ на 1 червня 1920 р. було визначено у кількості 277 осіб. Для порівняння можна згадати, що в 1919 році у наркоматі держконтролю рахувалося 1034 чоловіка, а в НК РСІ РСФРР працювало понад 2 тис. службовців³³.

Та й невелику кількість вакансій було не так то легко заповнити. Значна частина старих спеціалістів відмовлялась піти на службу радянській владі, а молоді радянські кадри тільки-но народжувались. Їм дуже бракувало знань, навичок. Завдання ж поставали дуже й дуже відповідальні: слід було, виявляючи принциповість, непримиренність до всіляких недоліків, допомагати партійним організаціям, урядовим установам відроджувати народне господарство, передусім транспорт, налагоджувати нормальне функціонування трудових колективів.

Новий нарком волів працювати “не числом, а умінням”, надаючи переваги високим професійним якостям людей, яким було довірено відповідальні функції.

Він вважав роботу в РСІ надзвичайно важливою, а вимоги до співробітників — особливо високими. Буквально через 10 днів після того, як він очолив наркомат, 5 червня 1920 року Микола Олексійович видав наказ: “Підтверджується розпорядження, яке видано на словах всім завідуючим відділами: в 2-денний строк до понеділка — 7 червня перевірити весь особовий склад і штати ввірених їм відділів шляхом ретельного і персонального опиту кожного співробітника. Дати характеристику кожного співробітника відділу. Дати відгук про залишення на роботі Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції або про відрахування його; всі, хто викликає сумніви, повинні бути відраховані...”³⁴.

Звичайно, в той час закладались певні, можливо, й не дуже виразні підвалини бюрократичної системи управління, що згодом набула свого всесилля. Відтак наркомат робітничо-селянської інспекції був її органічною складовою. Та все ж слід віддати належне М. Скрипнику — у формуванні як центрального, так і місцевих (губернських, міських, повітових) апаратів контролю він виступив ініціатором запровадження ефективних демократичних засад³⁵. Кандидатури комуністів і безпартійних, робітників і селян, що їх висували на контрольну роботу, попередньо широко обговорювалися на партійних зборах, засіданнях Рад депутатів, зборах профспілок і робітничих конференціях. Відбір був досить прискіпливим, але й авторитетом потім обранці наділялись знизу чималим.

А в практичній роботі нарком наполегливо домагався, щоб червоні контролери вмiли не лише перевіряти, інспектувати, а й інструктувати. Сам нарком, високий, сухорлявий, аскетичний, з концентрованим проникливим поглядом, здавалось, навіть зовнішністю найбільшою мірою відповідав своєму призначенню. Та значно важливішим було те, що совість цієї людини була такого гатунку, була такою світлою, що дозволяла беззастережно висувати як до підлеглих, так і до колективів будь-яких партійних і державних установ, до інспекції яких він мав відношення, найстрогіші вимоги. М. Скрипнику, коли він нещадно таврував виявлені бюрократизм і тяганину, безгосподарність і марнотратство, цілеспрямовано борючись зі злочинними проявами, негативними нахилами, мало хто був здатен протидіяти. Його висновки, нерідко досить різкі, безкомпромісні, були завжди аргументованими, пропозиції конструктивними, а дії — ефективними, послідовними, обдуманими. Нарком РСІ М. Скрипник виявляв строгість, навіть жорсткість стосовно тих працівників РСІ, які виявляли недбальство, нечуйність, допускали огульні неконкретні підходи, зверхність, цинізм. Таких він вважав за потрібне карати і про покарання детально інформувати державний апарат³⁶. Були випадки, коли М. Скрипник вдавався до крайніх заходів-розпоряджень про п'ятиденний арешт винних. Однак, судячи з документів, таке покарання застосовувалось лише до керівних працівників відомства. Так він вчинив, зокрема, щодо керівників Волинського і Катеринославського відділень РСІ³⁷.

М. Скрипник вбачав основне завдання діяльності інспекторів, контролерів у допомозі різним інстанціям покращувати їх роботу, удосконалювати, оптимізувати її. Водночас він вважав, що здійснювати це слід дуже обережно, делікатно. У спеціальному наказі від 17 червня 1920 р. він наголошував: “З “Положення” про Робітничо-Селянську Інспекцію і Декретів про Держконтроль ясно витікає, що представники Р. С. І., яку б посаду вони не займали, не мають права самостійно втручатись в адміністративні права установ.

Контролери можуть забороняти ті чи інші дії у випадках явної незаконності їх, з повідомленням про це ближчих керівників підзвітної і своєї установи, під свою відповідальність, однак самостійно розпоряджатись вони не можуть. Далі, у випадку дефектів у постановці справи представники РСІ Інспекції вдаються до заходів до покращання шляхом порад, вироблення інструкцій, випереджувальних гальм, проводячи всі ці свої заходи у погодженні з керівником установи, або у випадку його явної протидії, звертаючись до вищих інстанцій”³⁸.

Досить швидко всі переконалися, що М. Скрипник — справжній ворог зволікань, халатності, безсистемності, чванства, що нарком намагався кожен негативний факт зробити відправним для перелому ситуації, уроком для покращання роботи. Відвідавши 30 червня 1920 року Бюро скарг при органах Надзвичайної Комісії (ЧК) України, Микола Олексійович знайшов її роботу незадовільною, виніс письмову догану керівництву. Однак головне полягало в іншому. М. Скрипник видав спеціального наказу, згідно з яким збільшувався штат співробітників відповідних служб, наголошувалось на тому, що “бюро скарг і всі його співробітники повинні в першу чергу і не пізніше 24 годин обслідувати заяви і скарги, які подають робітники і червоноармійці або їх сім'ї”. Передбачалось строге регламентування “проходження” справ, зокрема, у “книзі скарг” мало бути два зошити: “розбору скарг” і “термінових засідань”. На завершення М. Скрипник особливо підкреслював: “Дивитись на канцелярський бік справи лише як на реєстрацію роботи, всю ж увагу зосередити на живих людях і фак-

тичних стосунках, підходячи революційно до суті справи”³⁹. Микола Олексійович не раз наголошував, що “служба в такій високій установі, як Центр. Органі РСІ, вимагає з боку співробітників його достатньо такту і поважного поведіння з відвідувачами”⁴⁰.

Сам нарком кожного дня 3—4 години відводив для роботи з паперами — листами, проханнями, скаргами тощо. Однак канцелярською, бюрократичною роботою це було назвати важко. Щодо кожного звернення М. Скрипник взяв за правило давати власноручне письмове (часто досить розгорнуте і детальне, завжди сутнісне) доручення своїм підлеглим щодо вирішення справи, або власноручну відповідь. Інформацію відділів і місцевих державних органів вивчав прискіпливо, аналізував критично, видавав щодо їх змісту накази⁴¹. Скоро цей стиль став нормою і для заступників наркома, які просто не зважались на бюрократичні відписки: про норов М. Скрипника знали — він зверхності не вибачить.

До речі, коли мова заходить про канцелярщину, бюрократизм, в уяві щонайперше постають гори, принаймні купи різноманітних паперів. Так ось, саме паперу, у прямому, фізичному розумінні якраз і бракувало. Тому документація наркомату, включаючи й папери наркома, велася на зворотному боці бланків різних установ, що вже не існували — Донецького гірничо-промислового банку, харківського відділення Російсько-азіатського банку, Азовсько-Донського комерційного банку, а то й на аркушах, взятих із амбарних книг чи шкільних зошитів⁴².

Ситуація з папером була настільки скрутною, що 7 липня 1920 року по наркомату РСІ було навіть видано наказ: “Наказується всім співробітникам під відповідальність заввідділами користуватись лише архівним папером (тобто, зворотною стороною випадкових бланків, машинописних сторінок тощо — *В. С.*)”.

У виняткових випадках, з дозволу заввідділами дозволяється користуватися чистим папером”⁴³.

Однак скаржитись ні нарком, ні колектив, який він очолював, нікому не збирались. Головне ж бо — жива робота. А її було більше, ніж вдосталь. Та й ініціативності ні М. Скрипник, ні його колеги не звикли “позичати”. Надходить повідомлення про рішення РНК провести місячник допомоги дітям-сиротам, нарком видає власний наказ, яким передбачаються додаткові дії в цій справі силами робітничо-селянських інспекторів. Здійснюється обстеження лікувально-санітарних установ з метою боротьби проти епідемії, М. Скрипник і тут знаходить можливість для розширення поля діяльності ввіреного йому відомства. Або проводиться, наприклад, “Тиждень хворого і пораненого червоноармійця” (червень 1920 року), і М. Скрипник знову видає спеціальний наказ, яким пропонує паралельно організувати “Тиждень червоноармійської скарги”. Малося на увазі здійснити обхід шпиталів і лазаретів для прийому скарг від червоноармійців і, по-можливості, розв’язувати їх на місці шляхом негайної видачі на руки копій рішень, посвідок чи довідок, оформлення запитів у відповідні інстанції для розв’язання складних питань, які вимагали часу.

З цією метою в Харкові передбачалось створення чотирьох комісій, які очолили нарком РСІ М. Скрипник, його заступник Б. Штернберг, завідувач польового РСІ Мартинович і завідувач Харківської губінспекції Фідровський⁴⁴.

У полі зору М. Скрипника, очолюваного ними Наркомату знаходився широкий спектр проблем життєдіяльності республіки. Виходячи з потреб відбудови народного господарства, покращання економічного становища,

особлива увага надавалась металургійній і вугільній промисловості, зокрема, функціонуванню Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП), роботі Української трудової армії⁴⁵ тощо.

Втім, другорядних проблем, другорядних справ і об'єктів у будівництві держави для М. Скрипника не було. З однаковим ентузіазмом і оперативністю він реагував на будь-яку потребу участі керованого ним наркомату у вирішенні чергових завдань.

Так, 28 вересня 1920 р. М. Скрипник видав наказ по Наркомату РСІ. В ньому йшлося про заходи щодо реалізації постанови Раднаркому УСРР від 21 вересня.

Культурно-просвітницькій інспекції наказувалось звернути увагу і слідкувати: "1) за виконанням дорученого Наркомпросу завдання — розробці плану широкого розвитку виховних і освітніх закладів всіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання; 2) за негайним введенням обов'язкового вивчення української мови у всіх закладах з неукраїнською мовою викладання"⁴⁶.

Далі передбачався ретельний нагляд за серйозним вивченням української мови в усіх закладах, де готувалися працівники освіти; за випуском підручників і художньої літератури, газет українською мовою.

Взагалі ж Микола Скрипник прагнув надати всій роботі Наркомату РСІ максимальної чіткості, оперативності, якомога піднести фаховий рівень співробітників. Одним з важливих заходів, які він здійснив, була організація бібліотеки, в якій концентрувалися видання з економічних і контрольних питань. Цікава деталь: закупку потрібних книг нарком розпорядився здійснювати "за рахунок непередбачених витрат"⁴⁷.

М. Скрипник виховував у підлеглих максимально відповідальне ставлення до кожного свого кроку, дії, наполегливо боровся за те, щоб НК РСІ отримував абсолютно точні, об'єктивні дані від своїх органів на місцях. Він терпляче роз'яснював, що, зокрема, губернські органи інспекції не можуть бути просто передаточними ланками від низових установ, організацій, отримані на запит дані вони повинні ретельно перевірити, проінспектувати, впевнитись у їх точності й тоді передавати "наверх". Така робота має бути систематичною, правилом⁴⁸.

Як і до того, Микола Скрипник, поряд з основними, наркомівськими функціями виконував чимало інших відповідальних доручень. Зокрема, потребою пошуку варіантів співпраці між державними установами УСРР і РСФРР було зумовлено призначення його повноважним представником Наркомату РСІ Російської Федерації в Україні. 31 липня 1920 року обнародовано копію наказу по Народному Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції РСФРР. В документі говорилося:

"1. На підставі постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про федеративне об'єднання органів РСІ УСРР і РСФРР, приймаючи до керівництва і виконання постанову ВЦВК, надруковану в "Известиях" № 109 від 22 травня 1920 р. про екстериторіальність органів спеціальних Інспекцій, але маючи на увазі віддаленість вказаних органів на Україні від Центру і необхідність безпосереднього нагляду представника НК РСІ на місці, — затверджується на Україні повноважне представництво НК РСІ в особі Народного Комісара РСІ УСРР тов. М.О. Скрипника для організації, керівництва і скеровування всієї діяльності органів Відділів Засобів Сполучення, Зв'язку і Військово-Морського на Україні"⁴⁹.

Відділам засобів сполучення і зв'язку, а також воєнно-морському доручалося керувати своїми підлеглими, направляти кореспонденцію лише

через М. Скрипника. Якщо ж виникала гостра потреба негайного зв'язку з центром, то в такому разі копії документів мали негайно повідомлятися М. Скрипнику.

Зарахування на роботу, переміщення і звільнення співробітників, накладання стягнень мало проводитись М. Скрипником у встановленому порядку.

Наділяючи М. Скрипника широкими повноваженнями, наказ водночас обмежував компетенцію НК РСІ УСРР, оскільки містив і такі пункти: "6. Всі накази, розпорядження і керівні вказівки НК РСІ РСФРР обов'язкові для всіх органів РСІ УСРР.

7. Тов. Скрипник М. О., приймаючи до негайного виконання всі розпорядження НК РСІ, зобов'язаний направляти в НК РСІ РСФРР доповіді і звіти про хід робіт спеціальних Інспекцій всіх органів РСІ УСРР не рідше одного разу на місяць" ⁵⁰.

М. Скрипник оперативно створив апарат для розв'язання питань, пов'язаних з новою галуззю діяльності, налагодив досить чітку, ефективну її роботу ⁵¹.

Для його діяльної натури знайшлися й інші відповідальні ділянки роботи. 14 вересня 1920 року Миколу Олексійовича постановою РНК УСРР включили до складу комісії по розробці положення про народний суд України ⁵², а 1 жовтня — членом комісії по обліку і розподілу евакуйованих установ і осіб (Еваком) ⁵³ і членом Еваккомісії Ради робітничо-селянської оборони РСФРР ⁵⁴.

Відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 13 лютого 1921 року Микола Олексійович очолив щойно створену Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт), яка спочатку підпорядковувалася ВУЦВК, а з кінця січня 1922 року — ЦК КП(б)У, з травня того ж року працювала на правах відділу Центрального Комітету ⁵⁵.

22 березня 1921 року уряд затвердив М. Скрипника членом комісії з розробки федеральної конституції ⁵⁶.

Природно, М. Скрипник систематично брав участь у засіданнях уряду, вів себе досить активно, як правило, неодноразово виступав при обговоренні спірних питань, домагався врахування його думки, позиції ⁵⁷. А після обрання до складу Президії ВУЦВК з літа 1920 року ⁵⁸ обсяг обов'язків, напруга роботи, відповідно, ще більше зросли.

Головним же залишалась робота на посаді наркома РСІ УСРР. До речі, вона привернула до себе увагу, кваліфікувалася як взірець на нараді відповідальних працівників робітничо-селянської інспекції, що відбулася у жовтні 1920 року в Москві. Особливої відзнаки заслужила злагожденість, мобільність, результативність дій українського наркомату під час війни з Польщею, коли РСІ взяла щонайактивнішу участь в обороні республіки, зміцненні тилу, налагодженні контролю за евакуацією населення і матеріальних цінностей, за охороною військових, продовольчих та інженерних складів, шляхів і важливих промислових об'єктів.

У серпні 1920 року, коли війська Ю. Пілсудського уже зазнали відчутних поразок, поляки запропонували мирні переговори. Уряди РСФРР і УСРР відрядили до Мінська, де було вирішено вести переговори, свої повноважні делегації. Від радянського уряду України представником на цих переговорах був М. Скрипник. Проте наміри польської сторони швидко з'ясувалися: зволікаючи час, водночас підтягувати сили для контрнаступу. А невдовзі переговори перервалися. Микола Олексійович знову повернувся до виконання своїх обов'язків.

- ¹ Див.: Бабко Ю. Солдат партії (Про М. Скрипника). — К., 1962. — 106 с.; Бабко Ю., Білокобильський І. Микола Олексійович Скрипник. — К., 1967. — 202 с.; Мацевич А. Микола Скрипник. Біографічна повість. — К., 1990. — 216 с.
- ² Див.: Кошелівець І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972. — 343 с.
- ³ Див.: Білокін С. Нарком // Літературна Україна. — 1987 — 10 грудня (Сторінки історії української РСР: факти, проблеми, люди. — К., 1990. — С. 357—367); Замковий В.П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 22—34; Нечай П. Їм'я і доля. Героїчні і трагічні сторінки біографії М.О. Скрипника // Київська правда. — 1989, 12, 14, 15 лютого; Пиріг Р.Я., Шаповал Ю.І. Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. — 1991. — № 4. — С. 78—85; Курас І.Ф. Штрихи до портрета в інтер'єрі епохи (Замість передмови) // Скрипник М.І. Вибрані твори. — К., 1991. — С. III—XVIII.
- ⁴ Мейс Дж., Солдатенко В. Ф. Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. — 1996. — № 3. — С. 74—86; № 3. — С. 130—143; Скрипник Микола Олексійович. До 125-річчя з дня народження. Матеріали “круглого столу” в Інституті історії України НАН України. — К., 1998. — 94 с.; “...Вважати реабілітованим у партійному відношенні” // Комуніст України. — 2000. — № 2. — С. 90—95; Скрипник Микола Олексійович // Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. — К., 2001. — С. 335—341.
- ⁵ Семененко О. Наркомюст Скрипник // Сучасність. — 1961. — № 6. — С. 88—97.
- ⁶ Кошелівець І. Назв. праця. — С. 57—64.
- ⁷ Скрипник М. Статті й промови. Т. 1. — С. 125.
- ⁸ Скрипник М. П'ятиріччя ЧК на Україні. Вибрані твори. — С. 188—189.
- ⁹ Скрипник М. Революційна законність. — Там само. — С. 215.
- ¹⁰ Семененко О. Наркомюст Скрипник. — “Сучасність”. — 1961. — № 6. — С. 93.
- ¹¹ Скрипник О. Основні питання українського Жовтня. — Вісті ВУЦВК. — 1925. — № 291. — 20 грудня.
- ¹² Там само. — С. 185—186.
- ¹³ Там само. — С. 186.
- ¹⁴ Там само. — С. 186—187.
- ¹⁵ Там само. — С. 187.
- ¹⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 65. — Спр. 73. — Арк. 1.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1, — Спр. 15, — Арк. 17; Спр. 13. — Арк. 52 зв., 53.
- ¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1.
- ¹⁹ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). — Ф. 130. — Оп. 3. — Спр. 682. — Арк. 2—3; Вопросы истории КПСС. — 1988. — № 5. — С. 79.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 44. — С. 52, 53, 55 зв., 58—61.
- ²¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 39.
- ²² Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 20; Спр. 19. — Арк. 76, 78, 79.
- ²³ Заторнський В. Із спогадів про українську революцію.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1, — Спр. 14. — Арк. 94.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. — Арк. 106 зв.
- ²⁷ Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. — М., 1959. — С. 174—175.
- ²⁸ Там само. — С. 175.
- ²⁹ Коммунист. — 1919. — 17 травня.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 43.
- ³¹ Там само. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1; Спр. 15. — Арк. 56.
- ³² Там само. — Спр. 2. — Арк. 2.
- ³³ Там само. — Арк. 43 зв.
- ³⁴ Там само. — Спр. 9. Арк. 66.
- ³⁵ Там само. — Спр. 39. — Арк. 44—45 зв.; 194—195 та ін.
- ³⁶ Там само. — Спр. 1. — Арк. 80—81, 106; Спр. 2. — Арк. 146—147 зв.
- ³⁷ Там само. — Спр. 1. — Арк. 25, 26; Спр. 3. — Арк. 175—176.
- ³⁸ Там само. — Спр. 2. — Арк. 54.
- ³⁹ Там само. — Спр. 2. — Арк. 115—120 зв.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 80.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 2. — Арк. 141 зв., 180—184 та ін.
- ⁴² Там само. — Оп. 1. — Спр. 1, 2 та ін.
- ⁴³ Там само. — Спр. 2. — Арк. 162—163 зв.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 9. — Арк. 85.

- ⁴⁵ Там само. — Спр. 3. — Арк. 290—294, 297; Спр. 9. — Арк. 58—58 зв.; Спр. 40. — Арк. 71—71 зв. та ін.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 15. — Арк. 197.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 9. — Арк. 57.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 40. — Арк. 115.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 27, 36; Спр. 3. — Арк. 44—45.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 27—28, 29, 32, 37, 44, 45, 80; Ф. 539. Оп. 1. Спр. 3. — Арк. 44—45.
- ⁵² Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 575. — Арк. 23.
- ⁵³ Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 575. — Арк. 67 зв., 82; Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 95, 96.
- ⁵⁴ Там само. — Ф. 2579. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 63.
- ⁵⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 229.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 57. — Арк. 47.
- ⁵⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 27—32, 40—44 та ін.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 39 та ін.

(Далі буде)

